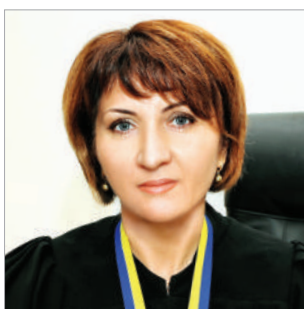

СИСТЕМНИЙ МЕТОД ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА: ОСОБЛИВІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНО- ПРАВОВОГО СТАТУСУ

І. П. Косцова

аспірантка Івано-Франківського
університету права імені Короля Данила Галицького,
суддя Одеського апеляційного адміністративного суду

Системний спосіб тлумачення є однією з найскладніших проблем юридичної науки та практики. Якщо такі способи тлумачення, як філологічний і телеологічний, досліджені в загальній теорії права і держави, то комплексне вивчення системного способу тлумачення норм права ще не проводилося.

Ефективність реалізації норм права, зафіксованих у численних нормативно-правових актах, залежить від правильного з'ясування їх сенсу та змісту. Внаслідок помилкового тлумачення юридичного тексту настають негативні наслідки: покарання невинуватого, звільнення від відповідальності злочинця, невиконання умов договору тощо.

Діяльність з тлумачення пронизує весь юридичний процес, зокрема, правотворчість та право-реалізацію. Законодавчі зміни, викликані реформами, вимагають з'ясування різних їх процедурних аспектів. Тому інтерес до такого

правового феномену, як тлумачення норм права, тільки збільшується.

Тлумачення права традиційно займає одну з чільних позицій у теорії права та потребує більш глибокого вивчення. До питань юридичного тлумачення норм права зверталися закордонні та українські дослідники, зокрема, І. Блауберг, Ю. Власов, О. Зайчук, В. Малько, М. Марченко, Н. Матузова, І. Онищук, Н. Оніщенко, А. Поляков, В. Сирих, В. Толстик, А. Черданцев, І. Шутак, Е. Юдін та ін.

Проте стан вітчизняного наукового доробку в сфері юридичної техніки суттєво відстає від зростаючих потреб у таких дослідженнях. Досі не існує навіть єдиної позиції щодо класифікації способів тлумачення.

Мета цієї статті – розкрити методологічні передумови використання системного методу тлумачення норм права.

Тлумачення нормативно-правових актів, як слушно зауважив

В. Толстик, має значний позитивний потенціал: сприяє використанню правового нігілізму, виявленню прогалин у законодавстві тощо. Найбільш важливе завдання тлумачення – подолання неясності правової норми. Кожне джерело права містить людську думку. Для того, щоб зрозуміти сказане чи написано, важливо вміти скористатися виробленими наукою, але ще недостатньо дослідженими методами тлумачення норм права. Значна кількість вчених визнають наявність філологічного, логічного, історичного та системного способів тлумачення [13].

Наука теорії права володіє широким арсеналом методів пізнання правових явищ. Це загальнонаукові методи, наприклад, аналіз, синтез, індукція, дедукція; спеціальні – статистичний, порівняльний, системний; приватнонаукові – правовий експеримент, правове прогнозування тощо. За допомогою вказаних методів

можна глибше пізнати правову матерію, проникнути в суть будь-якого іншого явища або процесу. Одним із найважливіших методів науки виступає системний підхід (або метод). Практично всі автори навчальної літератури з загальної теорії права виокремлюють цей прийом дослідження в групу спеціальних методів. Системно-структурний, або, як його ще називають, системний метод, розуміється М. Байтіним як сукупність методологічних підходів, прийомів і принципів вивчення та конструювання права, багатьох державно-правових явищ як систем [10, с. 26].

Втім, дослідження різних систем отримало початок у сфері філософського пізнання, і було б несправедливо, якби при виборі дослідження системного методу ми не звернулися б до розуміння цього методу, розробленого вченими в цій галузі.

Представники філософії і деяких інших наук під системою розуміють сукупність скоординованих, відносно самостійних елементів, об'єднаних (цілісність системи) виконанням деякої загальної функції, яка не зводилася до функцій її компонентів. Так, Р. Савенков, аналізуючи підходи до поняття системи, вважає, що у випадку, коли система розуміється як суб'єктивна категорія, в тому числі й система права, виникає ситуація, в якій вона існує лише в «голові спостерігача» [13].

Системне тлумачення, зокрема, усуває неправильність розуміння одним із учасників судочинства положень нормативно-правових актів. Це важливо, оскільки правозастосовний орган прислухається до хибних доказів одного з учасників юридичного процесу. Неправильність розуміння не тільки дискредитує правозастосовний орган в очах учасника, що займає правильну позицію, а й може покласти початок негативній юри-

дичній практиці з певних справ. З метою правильного правозастосування при тлумаченні норм права обов'язково необхідно використовувати прийоми та правила системного тлумачення [4, с. 71].

На думку А. Черданцева, системний спосіб тлумачення походить з такої властивості норм права, як системність. Системний спосіб полягає в з'ясуванні змісту норм права на основі знань про логічні зв'язки з іншими нормами. В ході системного тлумачення визначається місце норми в системі права, галузі й інституті права. Далі встановлюються норми, що логічно пов'язані з тією, яка тлумачиться. Знання про їх зміст використовуються для уточнення сенсу норми права, що тлумачиться. При систематичному тлумаченні важливо здійснювати облік найбільш типових функціональних зв'язків норм права, які впливають на зміст норми права, яка тлумачиться [14, с. 123].

До вказаних зв'язків відносяться: зв'язок норми, що розкриває зміст терміна, який використовується у нормі, що тлумачиться; зв'язок загальних і спеціальних норм.

Чи можна досліджувати будь-яку систему за допомогою одного методу, ґрунтуючись на одному загальнонауковому принципі? Для того щоб відповісти на це питання, необхідно мати уявлення про те, що є системою як об'єктом дослідження.

Слово «система» в українській мові має декілька значень. Система розуміється як: 1) певний порядок в розташуванні і зв'язку дій; 2) форма організації, будова чого-небудь; 3) класифікація [3, с. 1320].

Основоположником теорії систем вважається Л. Берталанфі, а його визначення системи як комплексу скоординованих елементів [16] досі є основою всіх наявних понять «система». Акцент на цілісність та інтегративність властивостей об'єктів, зроблений

у визначенні системи як комплексу скоординованих елементів, якраз і став основою його широкого розповсюдження.

Процес тлумачення норм права протікає в свідомості людини у вигляді різних внутрішніх інтелектуально-вольових операцій [11], за допомогою використання різноманітних методів пізнання дійсності. Одним з таких методів пізнання правової дійсності, що лежить в основі системного способу тлумачення норм права, є системний підхід (або метод).

Спеціальні норми обмежують сферу дії загальної норми. При наявності спеціальної норми загальна норма не застосовується. У юридичній науці та практиці склалося правило: *lex specialis derogat legi general!* (спеціальний закон скасовує дію загального закону стосовно фактів, передбачених спеціальним законом) [14, с. 271-272].

Системне тлумачення, як стверджують І. Шутак та І. Онищук, передбачає аналіз і порівняння не окремих слів, а зв'язків: 1) між частинами норми права (гіпотезою, диспозицією, санкцією); між різними нормами права одного закону; між нормами, що знаходяться в різних нормативно-правових актах. Тому потрібне встановлення місця норми права в системі галузі або, навіть, в системі права цілком. Головна розумова операція тут – порівняння. Порівнювати можна лише нормативні приписи, які регулюють однорідні суспільні відносини або виконують подібні функції. З метою глибокого та всебічного з'ясування змісту норми права недостатньо її внутрішнього аналізу. Необхідно дослідити її зміст, зв'язки з іншими нормами [15, с. 430].

Існування системного методу тлумачення зумовлюється системністю права. Норми права не існують незалежно одна від одної, вони тісно взаємопов'язані, розташовані в певному порядку,

мають властивість ієрархічності (за своєю юридичною силою), залежать одна від одної, а тому для глибокого та повного з'ясування змісту норми недостатньо її внутрішнього аналізу, а потрібно дослідження змісту, її зв'язків з іншими нормами [5].

Проаналізуємо, наприклад, ч. 2 ст. 296 Кримінального кодексу України (далі – КК України). У цій статті йдеться про те, що «ті самі дії, вчинені групою осіб». Виникає питання, які ж це «ті самі дії»? Звертаючись до ч. 1 цієї ж статті КК України, знайдемо вказівку на хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом. З метою відокремити хуліганство, яке карається в кримінальному порядку, від дрібного хуліганства, яке карається в адміністративному порядку, слід зіставити ст. 296 КК України і постанову Пленуму Верховного Суду України «Про посилення відповідальності за хуліганство», яка визначає дії, що складають дрібне хуліганство. Щоб з'ясувати зміст ст. 296 КК України стосовно суб'єкта хуліганства, необхідно звернутись до ст. 22 КК України. Там зазначено, що суб'єктом хуліганства є особа, яка досягла 14-ти років [15, с. 431].

Системний спосіб тлумачення найбільш повно виражається при зіставленні норм загальної частини галузі права з особливою частиною. Між нормами права виокремлюють три види зв'язків:

1) субординацію, коли одна норма підпорядковується іншій (наприклад, порушити кримінальну справу можна, якщо скоєно злочин);

2) координацію, коли норми існують автономно (наприклад, можна здійснювати своє право на вищу освіту і право на працю, отримуючи при цьому для здачі сесії відпустку);

3) конкретизацію, коли норма загального плану розшифровується (наприклад, вищу освіту можна отримати на безкоштовній і платній основі).

Для прояснення сенсу тлумачення норми права важливо встановити, яку функцію виконує певний нормативний припис, і співвіднести її з ним. Функціональні зв'язки між нормативними приписами можуть бути різними. Норма, яка тлумачиться, може бути пов'язана з принципами права, а також з нормами: дефінітивними; оперативними; спеціальними; спільними; відсильними; змінювальними, доповнювальними, уточнювальними; винятковими; колізійними; конституційними; міжнародними. Ці зв'язки встановлюються юристами самостійно. Знання правил юридичної техніки дозволяє їм усунути неясності щодо тлумачення норми права [15, с. 431].

Практично будь-яка система має ряд ознак, серед яких виокремлюються ознаки, що показують її сутність. Зв'язок, цілісність і зумовлена ними стійка структура – такі відмінні ознаки будь-якої системи [2, с. 177].

Пізнання закономірних зв'язків і залежностей явищ правової дійсності – складний процес, який здійснюється поетапно та включає різноманітні дії. Так само, як і інші прийоми пізнання, системний підхід заснований на ряді принципів, облік яких сприяє послідовному й глибокому вивченню обраного об'єкта. Ці принципи дадуть можливість у ході системного тлумачення норм права досягти найкращого ефекту, тобто згодом правильно застосувати норму права, яка тлумачиться [13].

Характеризуючи стан розробленості системного підходу, що складають його зміст принципів, І. Блауберг, В. Садовський і Б. Юдін визнають, що вичерпний перелік принципів системного підходу не

складено ще ніким. Вчені називають такі основні принципи системного дослідження:

а) системне дослідження характеризується підходом до досліджуваної системи як цілого і уявленням про середовище системи та її елементи;

б) поняття системи конкретизується через поняття зв'язку; серед різноманітних типів зв'язків особливе місце займають системоутворюючі зв'язки;

в) стійкі зв'язки утворюють структуру системи, тобто забезпечують її впорядкованість; спрямованість цієї упорядкованості характеризує організацію системи;

г) структура, у свою чергу, може характеризуватися як по горизонталі, так і по вертикалі;

ґ) зв'язок між різними рівнями реалізується з допомогою управління [1, с. 39-52].

Систематизуючи різні підходи до дослідження принципів системного методу, В. Сирих виокремив ті, які найбільш точно показують це явище. Перший принцип системного методу полягає в тому, що практично будь-який об'єкт може бути розглянутий у якості системи [12, с. 226].

Такими системами є норма права, правовий інститут, підгалузь і галузь права, а також стаття нормативно-правового акта, інститут законодавства, підгалузь і галузь законодавства тощо. Так, норма права, незалежно від того, охоронна вона або регулятивна, є нормою-принципом, нормою-дефініцією, колізійною нормою. Норма права є цілісною замкнутою системою і має свою структуру. Втім, у міру внесення змін і доповнень у нормативно-правові акти, смислове значення норми права може змінюватися внаслідок збільшення або зменшення кількості її елементів. Йдеться про норми-принципи та дефінітивні норми. Смислове значення перероджується внаслідок зміни змі-

стовної складової гіпотези, диспозиції і санкції норми (норми-приписи) [13].

Зрозуміти специфіку системного тлумачення норм права допоможе також позиція М. Марченко щодо системного методу тлумачення. Вказана позиція полягає в тому, що основна увага дослідника зосереджується на з'ясуванні сутності та змісту норм права шляхом зіставлення її з іншими, раніше прийнятими нормами, встановлення її місця і ролі в системі цих норм, визначення характеру її багатосторонніх зв'язків з цими нормами [7, с. 616].

На нашу думку, момент прийняття нормативно-правового акта не має жодного значення стосовно досліджуваного способу тлумачення. Так, вже досить усталеними є норми цивільного законодавства. Втім, це зовсім не означає, що в процесі правозастосування не будуть зіставлятися його норми з нормами інших кодексів.

Відмінною від більшості точок зору є позиція А. Полякова, який вважає, що системний спосіб заснований на структурованості правових текстів [8, с. 811]. М. Коркунов зазначав, що система за-

конодавчого акта, розміщення в ньому окремих ухвал, статей в певній послідовності є продуктом логічного розвитку змісту цього акта. Тому вчений вважав порядок розташування статей основою логічного, а не систематичного тлумачення [6, с. 419].

Нарешті, власне бачення щодо категорії «системний спосіб» присутній у роботах В. Сирих. Вбачається, що системний метод тлумачення забезпечує з'ясування смислу конкретної норми шляхом ретельного аналізу зв'язків між нормативно-правовими приписами, що містять певну частину чи елемент норми права [12, с. 393].

Наведене розуміння, на нашу думку, або суперечить концепції єдиної норми, або мова йде про тлумачення однієї норми, елементи якої розміщені в різних статтях. Таким чином, це вже не зіставлення двох норм, а зведення в єдність елементів однієї норми.

За допомогою системного способу виявляються та усуваються колізії між різними приписами, віднаходиться потрібна норма під час застосування аналогії закону, осмислюється право в його єдності [9, с. 473]. Без урахування

зазначених вище обставин можна допустити помилку при здійсненні тлумачення норм права окремо від інших норм.

Розуміння системного методу пов'язане з інтегруванням низки загальнонаукових принципів і методів досліджень. Системний метод розглядається як самостійний загальнонауковий принцип. Сучасна юридична практика показує, що системне тлумачення нормативно-правових актів суб'єктами правових відносин нерідко є ключовим для правильної їх реалізації.

Аналіз основних прийомів системного тлумачення, специфіки їх використання з урахуванням взаємозв'язків і взаємозалежностей, розгляд їх особливостей будуть сприяти розробці низки рекомендацій, використання яких на практиці дозволить більш грамотно інтерпретувати правові приписи.

На часі розробка та затвердження рекомендацій для використання системного способу тлумачення на практиці. У проекті Закону України «Про нормативно-правові акти» необхідно закласти основи використання системного способу тлумачення норм права. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Философский принцип системности и системный подход / И. В. Блауберг, В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин // Вопросы философии. – 1978. – № 8. – С. 39-52.
2. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. – М.: Наука, 1973. – 272 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
4. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права: моногр. / Ю. Л. Власов. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 180 с.
5. Єльчєва О. Р. Системне тлумачення в правозастосуванні / О. Р. Єльчєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: conference.nuos.edu.ua/catalog/files/lectures/5066.pdf?nameToSave=... – Загол. з екрана.

6. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб. : Издательство «Юридический центр – Пресс», 2004. – 570 с.
7. Марченко М. Н. Теория государства и права / М. Н. Марченко. – М. : Зерцало-М, 2002. – 352 с.
8. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода / А. В. Поляков. – СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, 2004. – 864 с.
9. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / За заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-ге вид. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
10. Теория государства и права : курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М. : Юристь, 2001. – 776 с.
11. Теория государства и права : [Учеб.] / Под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристь, 2006. – 637 с.
12. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. Т. 1. Элементный состав / В. М. Сырых. – М. : Юстицинформ, 2004. – 527 с.
13. Толстик В. А., Дворников Н. Л., Каргин К. В. Системное толкование норм права / В. А. Толстик, Н. Л. Дворников, К. В. Каргин. – М. : ИД «Юриспруденция», 2010. – 136 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lawmix.ru/commlaw/100>. – Загол. з екрана.
14. Чердынецев А. Ф. Теория государства и права : учеб. для вузов / А. Ф. Чердынецев. – М. : Юрайт-М, 2002. – 432 с.
15. Шутак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка : навч. посіб. для вищих навч. закл. / І. Д. Шутак, І. І. Онищук. – Івано-Франківськ, 2013. – 496 с.
16. Bertalanffy L. An outline of General System Theory / L. Bertalanffy // British Journal for Philosophy of Science», 1950. – Vol. 1. – № 2. – P. 134-165.

СИСТЕМНИЙ МЕТОД ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА: ОСОБЛИВІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ

І. П. Косцова

У статті розкрито методологічні передумови використання системного методу тлумачення норм права. Обґрунтовано, що системне тлумачення усуває неправильність розуміння учасниками судочинства положень нормативно-правових актів. З'ясовано, що метод системного тлумачення найбільш повно виражається при зіставленні норм загальної частини галузі права з особливою частиною. Систематизовано різні підходи до дослідження принципів системного методу та сформовано рекомендації, використання яких на практиці дозволить більш грамотно інтерпретувати норми права.

Ключові слова: юридична техніка, тлумачення, системний метод, судочинство, правотворчість.

Стаття надійшла до редакції: 6.11.2015.